

*Prof. dr Milan Škulić**
Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
ORCID: 0000-0002-4515-1852

USTAVNOPРАВNA ZAŠTITA ŽIVOTNE SREDINE**

SAŽETAK: U radu se objašnjava značaj ustavnopravne zaštite životne sredine. U kontekstu ustavnopravne zaštite životne sredine analizira se i opšti *ratio legis* krivičnopravne reakcije na zagađenje životne sredine, koja je, kao i inače, utemeljena na opštim ustavnopravnim odredbama.

U radu se definišu osnovni elementi prava zaštite životne sredine kako u nacionalnim pravnim okvirima, tako i sa stanovišta dejstva relevantnih međunarodnopravnih izvora, koji se u skladu sa ustavnopravnim pravilima primenjuju, odnosno mogu se primeniti i u nacionalnom pravnom sistemu, bilo putem tzv. implementacionih mehanizama, bilo nekada i neposredno.

Posebno se u radu objašnjava uloga Ustavnog suda u zaštiti životne sredine, što se ilustruje i primerima relevantnih odluka tog suda, kako u sferi normativne kontrole ustavnosti i zakonitosti, tako i u postupcima iniciranih podnesenim ustavnim žalbama.

Ključne reči: Ustav, životna sredina, ustavno pravo, ustavnopravna zaštita, krivičnopravna zaštita

* e-mail: skulic@ius.bg.ac.rs, sudija Ustavnog suda Srbije, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

** Rad je primljen 22. 11. 2023, a prihvaćen je za objavljivanje 4. 12. 2023. godine.

UVODNA RAZMATRANJA

Problem ekoloških delikata, odnosno zagađenja životne sredine u XXI veku, postaje jedna od najvećih opasnosti koja preti čovečanstvu i civilizaciji uopšte, od njihovog nastanka.¹ To je i osnovni razlog za razvoj tzv. ekološkog prava, naročito u poslednjim decenijama XX veka i tokom aktuelnog XXI veka. Problem masovnog i masivnog zagađenja životne sredine je nastao znatno ranije, još od prve i druge industrijske revolucije tokom veka i naravno tokom tih epoha, ali svoju kulminaciju doživljava u drugoj polovini XX veka, što se potom nastavlja i u prvim decenijama aktuelnog XXI veka, koji je nažalost obeležen i najvećim ratom na tlu Evrope nakon Drugog svetskog rata,² čiji su akteri Rusija i Ukrajina. Taj rat pritom, ne samo da predstavlja ogromnu opasnost po svetski mir, te je potencijalno čak uvodi u neki novi treći svetski rat, već izaziva i ogromne štete po životnu sredinu.³

¹ Aleksić, Ž., Škulić, M. (1996). *Kriminalistika*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 357.

² Pre ovog rata, čiji se kraj, nažalost, još uvek i ne nazire, na tlu Evrope odvijao se građanski rat u nekadašnjoj SFRJ. Ovaj oružani sukob je potom 1999. godine, kulminirao i NATO agresijom na Saveznu Republiku Jugoslaviju, što je do započinjanja rata u Ukrajini, bio do tada najveći rat nakon Drugog svetskog rata koji se odvijao na teritoriji Evrope. Pritom je sama agresija Severnoatlantskog pakta na Srbiju i SRJ, između ostalog, prouzrokovala i velike ekološke posledice. Naime, mnogobrojna oružana dejstva NATO-a su, osim direktnog razaranja, izazivala i teške štetne posledice po životnu sredinu. Drastični primer predstavlja upotreba granata koje sadrže osiromašeni uranijum, a što se sada nagoveštava i u Ukrajini, gde se korišćenje tih granata planira za dejstvo određenih vrsta zapadnih tenkova – pre svega američkih „Abrams“-a i britanskih „Challenger“-a. Tokom NATO agresije na SRJ, takve granate sačinjene od posebne legure koja sadrži osiromašeni uranijum, ispaljivane su iz vazduha, tj. dejstvom jedne komponente ratnog vazduhoplovstva SAD, koje su tu vrstu municije svojevremeno i razvile u periodu hladnog rata, primarno radi efikasnog odgovora u slučaju rata sa tadašnjim istočnim blokom, odnosno snagama NATO-u suprotstavljenog Varšavskog pakta koje su, između ostalog, raspolagale velikim brojem tenkova i drugih oklopnih vozila, zbog čega je NATO strahovao od svojevrstnog blic kriga u Evropi, u slučaju direktne vojne konfrontacije sa takvim hladnoratovskim protivnikom. Ova municija i oružja podobna da je ispaljuju, nikada nisu svoju primenu doživela u sukobu velikih sila iz epohe hladnog rata, što ne znači da nisu korišćena.

Najpoznatiji primeri upotrebe municije/projektila sa osiromašenim uranijumom do sada su bili rat između zapadnih saveznika i Iraka pod vlašću Sadama Huseina, kao i, nažalost, oružano dejstvo NATO-a tokom agresije na SRJ 1999. godine. Naime, u nekim krajevima Srbije, a prvenstveno na Kosmetu, takva sredstva su korišćena za napadna dejstva iz vazduha. Radilo se o upotrebi granata od 30 mm sa jezgrom od legure uranijuma, koje su masovno ispaljivane iz automatskih višecevnih topova (tip GAU – 8/A), montiranih na avionima tipa A-10. Više o tim sredstvima: Babić, V. K. (1990). *Avijacija u lokalnim ratovima*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 74.

³ Više o tome: Škulić, M. (2023). Upotreba besposadnih letilica u ratu / oružanom sukobu – analiza sa stanovišta međunarodnog krivičnog prava. *Zbornik radova sa*

Problemi zagađivanja životne sredine su u svojoj suštini globalni tako da, i pored nastojanja razvijenih država da tzv. prljave tehnologije razmešte van svojih granica, prvenstveno po zemljama „trećeg sveta“, najopasniji vidovi narušavanja ekološke ravnoteže ne poznaju granice.⁴ Ovakvo ponašanje i rezonovanje korporacija moćnih industrijskih država ne samo da jasno ukazuje da se u trci za profitom ne biraju sredstva, već sasvim jasno oslikava i izvesnu naivnost svih pokušaja da se cena industrijskog razvoja, a samim tim i ekološkog zagađenja, u potpunosti ispostavi nekom drugom.

Ipak, činjenica je da neposredne posledice ekoloških katastrofa trpe oni koji su prostorno i ambijentalno tim zagađenjima najviše izloženi – užasan primer za to su tragedija do koje je došlo u Indiji u Bophalu (slučaj isticanja otrovnog gasa iz hemijske fabrike), kao i teška nuklearna nesreća u Černobilju kojom je bio pogođen kako tadašnji SSSR, tako i najveći deo Evrope, ali i delovi drugih kontinenata.

Svi veliki problemi koji nastaju zagađenjem životne sredine kako ekološkim katastrofama ogromnih dimenzija, tako i onim zagađenjima te vrste koja se čak donekle i rutinski dešavaju usled tehničko-tehnoloških propusta, imaju već decenijama i svoje krivičnopravne komponente, što se ogleda u propisivanju čitavog niza tzv. ekoloških krivičnih dela, ali i uopšte delikata te vrste, što znači da tu spadaju i neki prekršaji kao načelno manje teška kaznena dela od krivičnih dela. Takav je slučaj i u Srbiji, čije krivično zakonodavstvo, između ostalog, sadrži i veliki broj krivičnih dela protiv životne sredine, a koja se odlikuju nizom zajedničkih osnovnih karakteristika ali i velikim brojem razlika, isto kao što sva ta krivična dela nekada imaju vrlo sličan, a nekada i bitno različit *ratio legis*.

Kada je reč o proučavanju krivičnopravne reakcije na zagađenje životne sredine, ali i sa stanovišta etiološke i fenomenološke komponente te vrste kriminaliteta, danas su veoma zastupljena sistematska kriminološka istraživanja posvećena tzv. ekološkom kriminalitetu, što se metaforično označava i kao „zelene kriminološke analize“, a kada je reč o monografskim i drugim radovima posvećenim tom problemu, oni se definišu i kao „zelena kriminologija“.⁵

međunarodne naučne konferencije: „Raskršća međunarodnog krivičnog i krivičnog prava – reforma pravosudnih zakona Republike Srbije“. Beograd, Palić: Udruženje za međunarodno krivično pravo, 28–59.

⁴ Škulić, M. (2022). *Kriminalistika*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 467.

⁵ Više o tome: Lukić, N. (2023). *Zelena kriminologija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 8–9.

PRAVO NA ZDRAVU ŽIVOTNU SREDINU

Određene Ustavom, kao i relevantnim međunarodnim izvorima prava, zajemčena ljudska prava predstavljaju veoma važan segment ukupnog korpusa normi imanentnih pravnoj državi, koja se odlikuje vladavinom prava. Danas je uobičajeno govoriti o „dve generacije ljudskih prava“, gde u jednu spadaju građanska i politička prava, a u drugu ekonomska, socijalna i kulturna prava. Sada je već razvijena i koncepcija o „trećoj generaciji ljudskih prava“, u koju se često svrstava i *pravo na zdravu životnu sredinu*.⁶

Spremnost nacionalnih zajednica i međunarodne zajednice da racionalno zadovolje ljudske potrebe značajno se povećava za opštim napretkom ljudskog društva, što dovodi i do priznanja novih prava, kao što je pravo na zdravu životnu sredinu i pravo na razvoj, ili se postavljaju zahtevi za priznavanjem novih prava, kao što su pravo na hranu ili pravo na vodu, pa se zato govori i o novoj – trećoj generaciji ljudskih prava.⁷

⁶ Inače, u vreme hladnog rata i drastične ideološko-političke suprotstavljenosti dva bloka i dva pogleda na svet, pitanje ljudskih prava je bilo izrazito politizovano i ideologizovano, što se svodilo na svojevrsno nadmetanje dva ekstrema – po jednom su jedino politička prava poput, na primer, prava na slobodne višepartijske izbore, prava na slobodu govora, prava na slobodno političko organizovanje itd., bila od značaja, a po drugom su od značaja bila jedino određena socijalno-ekonomska prava, poput prava na rad, prava na zdravstvenu zaštitu itd.

Moguće je uočiti dva međusobno dijametralno suprotna pogleda na ovo pitanje. Po jednoj ekstremnoj poziciji, ekonomska i socijalna prava su daleko važnija jer, na primer, ljudima koji su ekstremno siromašni ili bukvalno umiru od gladi, nije uopšte od značaja što poseduju slobodu govora, isto kao što pravo da učestvuju na izborima nije od značaja ljudima koji su bez krova nad glavom i sl.

Prema drugom ekstremnom rezonovanju, jedino su građanska i politička prava, zaista prava ljudska prava i jedino ona imaju značaj univerzalnih ljudskih prava, dok ekonomska i socijalna prava to svakako nisu, jer ako bi se ljudima apsolutno garantovala određena ekonomska i socijalna pozicija, to bi onda bilo potpuno suprotno ideji slobodnog tržišta i koncepciji o tržišnoj konkurenciji, te bi dovelo do štetnog državnog intervencionizma, a što bi onda, posledično pre ili kasnije, vodilo sužavanju nivoa dostignutih građanskih i političkih prava.

Takođe se u vezi sa ovim ističe da kako svako univerzalno ljudsko pravo pretpostavlja i dužnost države da omogući njegovo poštovanje (na primer, kada građanin ima pravo glasa, država je dužna da omogući slobodne izbore), ne bi bilo moguće da u uslovima tržišne ekonomije država apsolutno garantuje određena ekonomska i socijalna prava, jer bi se to svelo na državno upravljanje ekonomijom. Uglavnom, ovo pitanje je u velikoj meri povezano i sa globalnim društvenim sistemom vrednosti, te problematikom kako vladajuće ideologije u savremenom svetu, tako i sa pitanjem političkog i državnog organizovanja. Nakon završetka hladnog rata, ova suprotstavljena stanovišta u velikoj meri postaju nebitna ali, naravno, nova iskušenja tokom XXI veka, a pre svega nova velika polarizacija u svetu, imaće svakako svoje reperkusije i na pitanje vrednovanja ljudskih prava što, naravno, proizvodi određene konsekvence i u pogledu prava na zdravu životnu sredinu.

⁷ Etinski, R. (2010). *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Službeni glasnik, 222.

Pravo na zdravu životnu sredinu bi se moglo smatrati kombinovanim pravom u smislu podele na „dve generacije ljudskih prava“, jer je ono s jedne strane povezano sa nekim osnovnim građanskim pravima, poput prava na život i u vezi s njim pravom na telesni integritet, ali je ono, s druge strane, po logici stvari, u vezi i sa ekonomskim i socijalnim pravima, jer je zagađenje životne sredine često povezano sa ekonomskim aktivnostima, a posledice zagađenja su primarno usmerene na ljudsko zdravlje, što znači da postoji veza tog prava sa nekim socijalnim pravima.⁸

Kao što je već prethodno objašnjeno, pravo na zdravu životnu sredinu se sve češće svrstava i u tzv. treću generaciju ljudskih prava, ali se čini da u tom pogledu još uvek postoje brojne značajne dileme.

Naime, nije ni sasvim izvesno da li uopšte i postoji pravo na zdravu životnu sredinu, kao neko posebno ljudsko pravo, odnosno ako i postoji odgovarajuće pravo u odnosu na životnu sredinu, teško bi se moglo govoriti o tome da se to pravo tiče baš zdrave životne sredine, ili apsolutno/dominantno nezagađene životne sredine, s obzirom na izrazitu kompleksnost tog pitanja i njegove povezanosti sa čitavim korpusom drugih ekonomskih i socijalnih problema, pa i problema koji se tiču delovanja uobičajenih prirodnih okolnosti poput, na primer, vulkanske aktivnosti, zemljotresa, cikličnog smenjivanja globalnog zahlađenja, odnosno globalnog otopljanja itd. U stvari, to pravo postoji ponekad na deklarativnom nivou, čak i u našem Ustavu, ali je njegovo ostvarenje u praksi izrazito diskutabilno.

Sporno je, ako i postoji pravo na zdravu životnu sredinu, a ono se sve češće navodi kao aktuelno ljudsko pravo iz tzv. treće generacije ljudskih prava, da li se ono može smatrati univerzalnim ljudskim pravom. S jedne strane ono nije formalno propisano u najvažnijim međunarodnim izvorima prava koji se odnose na fundamentalna ljudska prava, već se iz nekih njihovih odredbi samo posredno može izvlačiti zaključak da ono postoji dok, s druge strane, u savremenom svetu nije sporno da industrijski razvoj, čitav niz novih tehnologija, saobraćaj i drugi slični faktori, značajno utiču na zagađenje životne sredine, a ne mogu nikako biti eliminisani, ni u potpunosti, niti u značajnijoj meri (naročito ne brzo), pa bi se onda lako moglo zaključiti da i ako bi se tvrdilo da čovek ima pravo na zdravu životnu sredinu, to njegovo pravo ne samo da se u praksi redovno krši, već neka druga prava mogu biti u izvesnoj koliziji sa takvim pravom. Na primer, ako bi se u kontekstu velikog zagađenja životne sredine u Japanu, ali i širom sveta, zbog katastrofe u nuklearnoj elektrani u Fukušimi, a pre toga na temelju žalosnog iskustva iz Černobilja, zabranilo korišćenje

⁸ Škulić, M. (2011). Pravo na zdravu životnu sredinu kao ljudsko pravo. *Zbornik: „Priručnik za zaštitu životne sredine“*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, 95.

nuklearne energije,⁹ svet bi munjevito bio zahvaćen dramatičnim manjkom energije, što bi onda posledično dovelo do problema, na primer, u snabdevanju stanovništva hranom, proizvodnji, grejanju itd., a usled toga bi brzo bili ugroženi, primera radi, pravo ljudi na rad i socijalnu sigurnost, pa čak i pravo na život itd. Isto važi i za problem preteranog korišćenja fosilnih goriva, nekih sredstava prevoza, upotrebe pesticida i herbicida u poljoprivredi itd.

S druge strane, nije sporno da velika zagađenja životne sredine mogu uslediti i kao rezultat više sile, odnosno usled određenih prirodnih pojava, kao što su zemljotresi, poplave i sl., pa kako se onda građanima od strane države može garantovati pravo na zdravu životnu sredinu, kada do njenog narušavanja može doći i potpuno nezavisno od države, a velike prirodne kataklizme ni najrazvijenije države ne mogu da spreče. Stoga je potpuno jasno da se nikako ne može govoriti o pravu na zdravu životnu sredinu, jer postojanje određenog prava podrazumeva i da određeni subjekt ima obavezu očuvanja takvog prava, njegove zaštite ili unapređenja, a u kontekstu ljudskih prava to bi svakako morala biti država. Da ne govorimo o tome da bi ovakvo pravo, po logici stvari, podrazumevalo da zaista i postoji zdrava životna sredina u državama koje to pravo priznaju svojim građanima, ali je danas u svakoj savremenoj državi zdrava životna sredina moguća samo u pojedinim regijama i više predstavlja izuzetak nego pravilo.

Pored toga, kako u mnogim situacijama do zagađenja životne sredine može doći i potpuno nezavisno od aktivnosti države i to na način koji je takav da država takvo zagađenje ne može da spreči, kao što je to slučaj sa velikim prirodnim kataklizmama, onda je nerealno i nemoguće da se državi apriorno nametne takva obaveza. Zatim, potpuno nezavisno od bilo kakve aktivnosti države, pa i ljudi uopšte, u svakoj zemlji postoje delovi, tj. regioni koji su manje ili više zdravi, povoljni za život i sl. Na primer, svakako je, po pravilu, daleko čistiji vazduh na planini nego u ravnici ili u nekom močvarnom predelu.

⁹ Još je u SFR Jugoslaviji, nakon katastrofe u Černobilju, zabranjena izgradnja nuklearnih objekata, a ta je zabrana i danas deo pozitivnog prava Srbije, na čemu je utemeljen *ratio legis* krivičnog dela nedozvoljene izgradnje nuklearnih postrojenja za koje, inače, postoje i argumenti da se smatra izrazom tzv. moralne panike, koja je poznati kriminološki, ali i kriminalno-politički fenomen. Radi se o nekim slučajevima *specifičnog reagovanja zakonodavca* koji najčešće pod pritiskom laičke javnosti, a uglavnom u vezi sa nekim konkretnim slučajevima u praksi, brže-bolje modifikuje određene zakone, često se fokusirajući na stvaranje uslova za „pooštravanje zakonske kaznene politike“, što se svodi na delovanje u okviru jednog šireg društvenog fenomena koji je u kriminologiji poznat kao „moralna panika“, što je prevod termina koji je izvorno formulisan na engleskom jeziku i nije sasvim adekvatan sa stanovišta značenja kako imenice „moral“, te atributa „moralna“, tako i reči „panika“ u srpskom jeziku, ali je već postao prilično ustaljen i kod nas. Više o tzv. moralnoj panici: Hagan, Frank E. (2008). *Introduction to Criminology – Theories, Methods and Criminal Behavior*; 6th Edition. Thousand Oaks, California: Sage Publications, 450.

Ovo ipak ne znači da države nemaju određene obaveze u odnosu na životnu sredinu, tj. u pogledu građana koji žive u određenom prirodnom okruženju.

Države bi načelno morale imati obavezu sprečavanja daljeg zagađenja životne sredine, te dužnost očuvanja onih delova životne sredine koji su još nezagađeni, kao i obavezu stvaranja odgovarajućeg balansa između potrebe za razvojem i neophodnosti da taj razvoj ne bude destruktivan po životnu sredinu, dužnost stvaranja uslova za ekspanziju tehnologija koje su ekološki prikladne i koje minimalno zagađuju životnu sredinu i sl.¹⁰

Moglo bi se samo eventualno govoriti o postojanju ljudskog prava na odgovarajuću životnu sredinu, tj. životnu sredinu koja je što je moguće manje zagađena, što se svodi na racionalni tzv. ekološki minimalizam, ali nije nikako moguće, osim na čisto deklarativnom nivou, smatrati da čovek ima bezuslovno pravo na zdravu, očuvanu, potpuno nezagađenu životnu sredinu, jer bi to očigledno bilo sasvim nerealno.

S druge strane, niz međunarodnih akata, kao i nacionalnih propisa, usmeren je na zaštitu životne sredine, što se u savremenom svetu čini tako da se pronade odgovarajući balans između potrebe postojanja odgovarajućih aktivnosti koje su nužne, ali istovremeno skopčane i sa manjim ili većim zagađenjem životne sredine (poput, na primer, proizvodnje energije sagorevanjem fosilnih goriva, ili korišćenjem atomskih elektrana,¹¹ saobraćajnih sredstava itd.), te neophodnosti da se životna sredina očuva. To se danas u prvom redu postiže razvijanjem koncepcije o *održivom razvoju*, koja se svodi na stvaranje uslova da se prednost daje tzv. čistim tehnologijama, tako da se s jedne strane aktuelno zagađenje životne sredine svede na nužni minimum, a da se, s druge strane, u isto vreme odgovarajućim merama i postupcima smanjuje već postojeće zagađenje, koje je često posledica ne višegodišnje već, imajući na primer

¹⁰ Više o tome: Škulić, M. (2011). Međunarodnopravna zaštita životne sredine – prava i obaveze države. *Zbornik: „Priručnik za zaštitu životne sredine“*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, 105–140.

¹¹ U ovom pogledu postoje i neki veoma upadljivi paradoksi, pa tako zastupnici i pristalice masovnog korišćenja atomske energije tvrde da je ona, s jedne strane, danas daleko bezbednija nego nekada, dok je, s druge strane, ona u praksi ekološki daleko manje destruktivna po životnu sredinu nego korišćenje fosilnih goriva, što se posebno ilustruje stepenom uobičajenog zagađenja (količina ugljen-monoksida, stepen povećanja globalne temperature itd.), koje nastaje radom termoelektrana koje kao gorivo koriste uglj ili mazut, sa onim zagađenjem koje u redovnim okolnostima nastaje usled rada nuklearnih elektrana, a koje je zaista minorno.

Međutim, problem sa nuklearnim elektranama je u ovom pogledu sličan kao i priča o kravi koja daje mnogo mleka, ali se na kraju muže ritne i prospe svo mleko, jer samo jedan veći incident u nekoj atomskoj centrali (poput onog u Černobilju ili, zatim, u japanskoj Fukušimi, a moguće je, nažalost, zamisliti i daleko crnje primere), može prouzrokovati dramatične ekološke posledice, koje se ne mogu otkloniti ni za nekoliko desetina hiljada godina, što sa stanovišta našeg uobičajenog ljudskog veka već na prvi pogled deluje i više nego zastrašujuće.

u vidu vreme započinjanja industrijskih revolucija i viševjekovnih zagađenja,¹² često dramatičnih razmera.

Poseban značaj u odnosu na pravo čoveka na zdravu životnu sredinu ima Konvencija o pristupu informacijama, javnom učestvovanju u odlučivanju i pristupu sudovima u stvarima zaštite životne sredine (zaključena u okviru Ekonomske komisije UN za Evropu u Arhusu, 25. jun 1998. godine), kojom su se države koje su strane ugovornice, prihvatile da svako lice ima pravo da živi u sredini koja odgovara njegovom zdravlju i blagostanju, kao i dužnost da pojedinačno i zajedno sa drugima štiti i poboljšava životnu sredinu, za dobrobit sadašnje generacije, kao i budućih generacija.

U cilju doprinošenja zaštiti prava svakog lica sadašnjih i budućih generacija da živi u sredini koja je adekvatna za njegovo zdravlje i blagostanje, strane ugovornice garantuju pravo pristupa informacijama, učešće javnosti u odlučivanju i pristup sudu u stvarima životne sredine, pri čemu su strane ugovornice dužne da obezbede da njihove javne vlasti, na relevantan zahtev, informacije o životnoj sredini učine dostupnim javnosti.¹³

Države koje su pristupile Konvenciji o pristupu informacijama, javnom učestvovanju u odlučivanju i pristupu sudovima u stvarima zaštite životne sredine, imaju nekoliko osnovnih dužnosti, što istovremeno znači da građani tih država imaju pravo da zahtevaju ispunjenje dužnosti koje države poseduju.¹⁴

¹² Takva istorijska komponenta je od značaja i danas. Na primer, Kina je danas sporno jedan od najvećih planetarnih zagađivača, što je često skopčano i sa oštrim kritikama u međunarodnoj zajednici, ali sama Kina ističe da ima pravo na industrijski razvoj, te da taj razvoj ima i svoju cenu, a da su svojevremeno i druge industrijske sile tadašnjeg doba bile veliki zagađivači. Na primer, čuveni „londonski smog“ je nastao kao jedna od posledica ubrzane industrijalizacije Engleske.

Pored toga, u uslovima globalizacije najbogatije države sveta, poput pre svega SAD, ali i brojne zapadnoevropske države, mnoge svoje industrijske pogone (a često i velike zagađivače), prebacile su u Kinu, ali i u druge zemlje koje se često označavaju kao „zemlje u razvoju“ jer je tamo daleko jeftinija radna snaga, a sama Kina je danas već postala i veliko tržište (posebno, na primer, za automobile), pa je i to jedan od razloga što ova država, koja je već postala svojevrsna globalna „svetska radionica“, danas ne samo što je u samom vrhu po stepenu proizvodnje, već i po stepenu doprinošenja globalnom zagađenju. Samo po sebi ovo je odličan primer i za uočavanje činjenice da se danas u vreme globalizacije, *pitanje odgovornosti* mora posmatrati kako u odnosu na pojedine države, tako i u pogledu konkretnih svetski značajnih korporacija, koje svoje industrijske pogone imaju širom sveta ali, pri tom, racionalno biraju lokacije za koje je karakteristična jeftina radna snaga, neinsistiranje na socijalnim pravima radnika, ali i liberalni ekološki propisi.

¹³ Više o tome: Etinski, R. (2010). *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Službeni glasnik, 405–406.

¹⁴ Inače, kada je reč o našoj zemlji, dobro je setiti se i u tom pogledu stare mudrosti da je istorija učiteljica života. Stoga se ne sme zaboraviti primer postupanja u vezi sa nuklearnom katastrofom u Černobilju u Ukrajini koja je u vreme kada je u nuklearnoj elektrani na njenom području došlo do eksplozije reaktora (26. aprila 1986. godine), bila u sastavu SSSR-a.

Tu spadaju sledeće osnovne dužnosti, kojima su korelativna određena prava građana:¹⁵

1) države imaju dužnost činjenja dostupnim javnosti relevantnih informacija o stanju životne sredine – korelativno ovoj dužnosti država, građani imaju pravo na pristup informacijama, odnosno pravo na dobijanje informacija na svoj zahtev.

2) Države su dužne da u svom pravnom sistemu, osim mehanizma za činjenje transparentnim informacija koje se odnose na stanje životne sredine, poseduju i odgovarajuće pravne mehanizme za pobijanje odluke kojom se konkretnom licu relevantne informacije ne učine dostupnim – u odnosu na ovu dužnost države, građani imaju korelativno pravo na pravni lek u slučaju da je odbijen njihov zahtev za dobijanje relevantnih informacija.

3) Države su dužne da uspostave sistem za dobijanje informacija o aktivnostima koje mogu da naruše životnu sredinu, a u odnosu na tu dužnost građani imaju pravo da po zahtevu koriste takav sistem radi upoznavanja sa informacijama koje su u njemu pohranjene.

Konačno, u teoriji se – kada je reč o međunarodnopravnim instrumentima, kojima se uređuju procesi zagađivanja koji nastaju na različite načine, a pritom nekada imaju i prekogranični karakter – određena aktivnost može opciono: 1) zabraniti, 2) dimenzionirati, tako da se dozvoljava do određenog obima, a preko toga zabranjuje, te 3) selektivno urediti.¹⁶

Osnovi prava zaštite životne sredine i osnovni elementi odnosa tog prava sa krivičnopravnom zaštitom životne sredine

Pravo zaštite životne sredine predstavlja perspektivnu pravnu disciplinu, koja se izučava na brojnim univerzitetima širom sveta, a u evropskim pravnim konceptima se po pravilu govori o „ekološkom pravu“, odnosno o „pravu

Černobiljska havarija je imala teške posledice. Više desetina ljudi koji su učestvovali u otklanjanju posledica havarije je umrlo usled zračenja, a hiljade su bile žrtve radijacijske bolesti. Veliki deo Ukrajine, ali i Evrope uopšte, je pretrpeo nepovratno zagađenje životne sredine. Nažalost, tada je i tadašnja Jugoslavija bila žrtva zagađenja putem atmosferskog prenošenja radioaktivnih čestica, ali stanovništvo o tome nije obavestavano na korektan način, pri čemu su nadležni organi prvenstveno bili rukovođeni potrebom neuznemiravanja javnosti. U Srbiji sada deluje Agencija za zaštitu od jonizujućih zračenja, koja bi morala promptno da obavestava javnost o eventualnom povišenju stepena zračenja, što je danas posebno aktuelno u svetlu havarije u japanskoj nuklearnoj elektrani nakon zemljotresa i cunamija, što će, u izvesnoj meri, svakako imati i šire globalne posledice.

¹⁵ Škulić, M. (2011). Međunarodnopravna zaštita životne sredine – prava i obaveze države. *Zbornik: „Priručnik za zaštitu životne sredine“*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, 127.

¹⁶ Etinski, R. (2010). *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Službeni glasnik, 559.

okoline“: nem. – *Umweltrecht*; franc. – *droit de l’environnement*; engl. – *Environmental Law*; ital. – *diritto dell ambiente*; port. – *Dereito do Ambiente*.¹⁷ Pored toga, u savremenim pravnim sistemima država, koje se odlikuju vladavinom prava, poslednjih decenija se posebno razvija *krivičnopravni segment* zaštite životne sredine, koji stiče i svoje „terminološko pravo građanstva“ – npr. *Umweltstrafrecht* (nemački), ili *Environmental Criminal Law* – (engleski).¹⁸

Za neke države anglosaksonske pravne orijentacije, poput SAD, tipično je i da, kada se radi o krivičnopravnoj/kaznenopravnoj zaštiti životne sredine, uvode objektivnu odgovornost. U stvari, u SAD se koncept objektivne odgovornosti ni inače ne utvrđuje faktički kao *oblik odgovornosti*, tj. sa stanovišta formalnog isključenja *mens rea* elementa, kao segmenta opšteg pojma krivičnog dela sadržanom u opštem materijalnom krivičnom pravu, već se taj koncept vezuje za posebni deo krivičnog prava i formulisanje određenih konkretnih vrsta krivičnih dela za koja se „odgovara objektivno“, tj. u pogledu kojih je dovoljno da učinilac izvrši konkretnu radnju (koja predstavlja segment *actus reus*-a kao objektivnog elementa krivičnog dela), a nije potrebno ni da, pritom, u odnosu na tu radnju učinilac ispoljava i određeni subjektivni odnos, kao što je to inače nužno kada se radi o drugim uobičajenim vrstama delikata, što se u američkoj krivičnopravnoj teoriji, između ostalog, povezuje i sa jednom od opštih podela krivičnih dela na *mala in se* i *mala prohibita*.¹⁹ Naime, američka krivičnopravna teorija ona krivična dela koja se u krivičnom pravu SAD temelje na objektivnoj odgovornosti (The Strict Liability Offenses), generalno svrstava u najtipičnija krivična dela koja su *mala prohibita* karaktera.

U krivična dela za koja se odgovara *objektivno* spadaju u SAD uglavnom delikti „regulatornog tipa“, poput onih koji se odnose na određene prehrambene, zdravstvene i ekološke standarde.²⁰ Mada se u literaturi opravdano ističe da iz činjenice da postoji mnogo različitih modela krivičnopravne zaštite životne sredine, proizlazi da je u pitanju relativno novi fenomen,²¹ danas je praktično nesporno da svi savremeni pravni sistemi poznaju određene forme ekoloških delikata.

¹⁷ Više o tome: Rakić-Vodinić, V. (1995). Ekološko pravo kao pravo čoveka. *Pravni život*, br. 9. Beograd, 245–265.

¹⁸ Heine, G., (Hrsg.) (1997). *Umweltstrafrecht in mittel – und südeuropäischen Ländern*. Freiburg im Breisgau: Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht, VII.

¹⁹ Škulić, M. (2023). *Krivično pravo Sjedinjenih Američkih Država*. Beograd: Službeni glasnik, 56.

²⁰ Sheb, J. M. (2011). *Criminal Law and Procedure*. Wadsworth, Belmont, CA, 86.

²¹ Faure, M., Heine, G. (2000). *Environmental Criminal Law in the European Union*. Freiburg im Breisgau: Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht, 1.

Kada je u pitanju Evropska unija, poslednjih decenija se uočavaju izraziti pravni naponi usmereni ka uspostavljanju čvrste saradnje u zaštiti životne sredine (npr. Stokholmska deklaracija),²² što ima svoje očigledne pravne konsekvence i na planu materijalnog krivičnog prava.²³ Pored toga, poslednjih godina se u literaturi govori i o posebnom mestu zaštite životne sredine u okviru *međunarodnog krivičnog prava*. Takva tendencija je naročito uočljiva nakon iskustava iz rata koji se u proleće 1991. godine odvijao između Iraka i multinacionalnih snaga predvođenih SAD, prilikom koga su iračke snage namerno zapalile niz kuvajtskih naftnih izvora što je dovelo do teških ekoloških posledica,²⁴ s tim da, naravno, treba imati u vidu i da su iračke oružane snage tada bile izrazito tehničko-tehnološki inferiorne u odnosu na svog ratnog protivnika (koalicione trupe predvođene SAD), te da je paljenje naftnih izvora bilo kako izraz izvesne frustracije zbog vojne nemoći, tako možda i pokušaj da se tako nastalim dimom ometaju vazdušni udari superiornih vazduhoplovnih snaga napadača.

U doktrinarnom smislu se smatra da su se

„...savremene državne organizacije i moderni pravni sistemi poslednjih decenija dosledno konstituisali pravo na zdravu životnu sredinu kao jedno od elementarnih prava čoveka“,²⁵

a to pravo se označava i kao „posebno lično pravo svakog građanina“.²⁶

U teoriji se ističe da se narušavanjem ekološke ravnoteže, odnosno krivičnim delima protiv životne sredine ne nanosi šteta samo prirodi, već to predstavlja i nasrtaj na ljudsku slobodu.²⁷ Čak se, pomalo euforično, u nemačkoj literaturi ističe i da moderna država mora biti ne samo privredna i ekonomska, već mora postati i ekološka (*Umweltstaat*).²⁸

²² Ipsen, K. (1990). *Völkerrecht*. München: Verlag C. H. Beck, 843.

²³ Principom 21. Stokholmske deklaracije usvojene na Konferenciji Ujedinjenih nacija o životnoj sredini održanoj 16. juna 1972, propisano je da države u skladu sa Poveljom UN i opštim načelima međunarodnog prava, imaju suvereno pravo korišćenja svojih prirodnih resursa shodno politici koju vode u odnosu na zaštitu životne okoline, ali imaju i odgovornost obezbeđivanja da se aktivnostima koje se vrše pod njihovom jurisdikcijom ili nadzorom, ne prouzrokuje šteta životnoj okolini drugih država ili na teritoriji koja je izvan granica nacionalne jurisdikcije.

²⁴ Reichart, M. (1999). *Umweltschutz durch völkerrechtliches Strafrecht*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien: Peter Lang – Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1–3.

²⁵ Herdegen, M. (2000). *Völkerrecht*. München: Verlag C. H. Beck, 319–320.

²⁶ Kloepfer, M., (Hrsg.), (1994). *Umweltstaat als Zukunft – juristische, ökonomische und philosophische Aspekte*, – C. F. Gethmann, *Individuelle Freiheit und Umweltschutz aus philosophischer Sicht*. Bonn: Economica Verlag, 42.

²⁷ *Ibid.*, 67.

²⁸ *Ibid.*, 70.

Slično se objašnjava i evolutivno kretanje državne organizacije – od policijske do pravne i socijalne države, koja bi sa daljim razvojem, uz težnju punog poštovanja građanskih prava, morala da preraste u tzv. ekološku državu.²⁹

Naravno, veliko je pitanje koliko se takvi teorijski stavovi, poput prethodno navedenih, u praksi svode na svojevrstan spisak lepih želja. To važi i u opštem smislu kada se radi o pravnim aspektima zaštite životne sredine, ali se tiče i krivičnopravne reakcije na zagađenje životne sredine, koja je, kao i drugi oblici krivičnopravne zaštite, u osnovi utemeljena na generalnim ustavnopravnim odredbama. Kao i inače, i ovaj oblik krivičnopravne reakcije predstavlja *ultima ratio* mehanizam u funkciji zaštite životne sredine. Konačno, i kada se radi o ustavnopravnim normama koje se tiču zaštite životne sredine (čl. 74, st. 2. Ustava Srbije), one su, kao i inače kada se radi o ustavnopravnim odredbama, u velikoj meri norme i pretežno deklarativnog karaktera³⁰ ali, naravno, onda kada određeno činjenje ili nečinjenje koje se svodi na povređivanje ili ugrožavanje životne sredine, a koje ima potreban stepen relevantnosti u krivičnopravnom smislu, na scenu stupa i krivičnopravna zaštita životne sredine.

Životna sredina se u pravnoj državi, odnosno državi koja se odlikuje vladavinom prava, štiti i unapređuje raznovrsnim pravnim mehanizmima, pa nekada i krivičnim pravom, koje i u ovom pogledu, kao i inače, ima *ultima ratio* karakter.

Osnovna funkcija krivičnog prava je *zaštitna funkcija* u odnosu na najvažnija dobra i vrednosti koje bi se povredile ili ugrozile određenim krivičnim delima. To znači da „krivično pravo obezbeđuje zaštitu svim važnijim vrednostima društva“³¹. Tako je i kada se radi o krivičnopravnoj zaštiti životne sredine, jer je očuvana životna sredina / očuvanje životne sredine u meri

²⁹ Klopfer, M., (Hrsg.), (1994). *Umweltstaat als Zukunft – juristische, ökonomische und philosophische Aspekte*, – C. F. Gethmann, *Individuelle Freiheit und Umweltschutz aus philosophischer Sicht*. Bonn: Economica Verlag, 3.

³⁰ Naravno, deklarativni apeli i zalaganja, pa čak i u okviru najvažnijih pravnih propisa, nikada nisu nedostajali u našem pravnom sistemu, ali se oduvek postavljalo značajno pitanje koliko se oni zaista u praksi poštuju.

Samim tim što je čoveku dato pravo na zdravu životnu sredinu, životna sredina ne postaje ni zdravija, ni čistija, ni očuvanija, već je potrebno konkretnim adekvatnim propisima i praksom zasnovanom na njihovom poštovanju, stvoriti uslove za očuvanje i unapređenje životne sredine.

Konkretno, norme sadržane u ustavnim aktima zahtevaju svoju dopunsku konkretizaciju i to kroz donošenje niza drugih propisa, pre svega propisa koji konkretno štite životnu sredinu time što stvaraju određena pravila ponašanja za potencijalne zagađivače preko utvrđivanja čvrstih tehničko-tehnoloških kriterijuma i normativa, zatim propisa koji predviđaju krivičnopravnu zaštitu životne sredine, kao i druge oblike sankcionisanja ponašanja kojima se narušava ekološka ravnoteža.

³¹ Babić, M., Marković, I. (2013). *Krivično pravo – opšti dio*. Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, 23.

koja je objektivno moguća, jedan od društvenih ciljeva, povezanih sa pravom čoveka na zdravu životnu sredinu.³²

Svi veliki problemi koji nastaju zagađenjem životne sredine, kako ekološkim katastrofama ogromnih dimenzija, tako i onim zagađenjima te vrste koja se čak donekle i rutinski dešavaju usled tehničkoko-tehnoloških propusta, imaju već decenijama i svoje krivičnopravne komponente, što se ogleda u propisivanju čitavog niza tzv. ekoloških krivičnih dela, ali i uopšte delikata te vrste, što znači da tu spadaju u neki prekršaji kao načelno manje teška kaznena dela od krivičnih dela. Takav je slučaj i u Srbiji, čije krivično zakonodavstvo, između ostalog sadrži i veliki broj krivičnih dela protiv životne sredine, a koja se odlikuju nizom zajedničkih osnovnih karakteristika, ali i velikim brojem razlika, isto kao što sva ta krivična dela nekada imaju vrlo sličan, a nekada i bitno različit *ratio legis*. Konačno, kada je reč o proučavanju krivičnopravne reakcije na zagađenje životne sredine, ali i sa stanovišta etiološke i fenomenološke komponente te vrste kriminaliteta, danas su veoma zastupljena sistematska kriminološka istraživanja posvećena tzv. ekološkom kriminalitetu, što se metaforično označava i kao „zelene kriminološke analize“, a kada je reč o monografskim i drugim radovima posvećenim tom problemu, oni se definišu i kao „zelena kriminologija“.³³

Moderno krivično pravo, pritom, ostvaruje svoju zaštitnu funkciju kako time što propisuje određena krivična dela, tako i propisivanjem opštih normi koje se tiču opštih kako objektivnih, tako i subjektivnih obeležja krivičnih dela, osnova isključenja protivpravnosti itd., ali sve to samo pod uslovom postojanja *krivice* učinioaca, pri čemu je stepen krivice od značaja i za odmeravanje kazne.³⁴ Ovdje treba posebno imati u vidu i da savremeno krivično

³² Inače, u našoj krivičnopravnoj teoriji se s pravom primećuje i da „krivičnopravna zaštita životne sredine koja se pruža brojnim inkriminacijama iz Glave XXIV Krivičnog zakonika ipak nije potpuna“, pa se „tako, njima ne pruža zaštita od buke“, što pritom, znači da taj „važan oblik ugrožavanja životne sredine nije inkriminisan ni nekom drugom inkriminacijom iz sporednog krivičnog zakonodavstva, te je ostao na nivou prekršajne zaštite.“ Stojanović, Z., Perić, O. (2009). *Krivično pravo – posebni deo*, XIII izdanje. Beograd, 260.

Kada je reč o zaštiti od buke, drugačije je u nekim evropskim krivičnim/kaznenim zakonodavstvima, pa je tako u Kaznenom zakoniku Nemačke (StGB) odredbama sadržanim u para. 325a, propisana, između ostalog, i zaštita od buke, kao posebnog oblika ugrožavanja/narušavanja životne sredine.

U prvom obliku krivičnog dela izazivanja buke, potresa i nejonizujućih zračenja (para. 325a Abs. 1 StGB), propisano je da će se alternativno: 1) kaznom zatvora (lišenja slobode) do pet godina ili 2) novčanom kaznom, kazniti učinilac koji pri radu postrojenja, naročito pogonske jedinice ili mašine, uz povredu administrativno-pravnih obaveza izazove buku, koja je podesna da van oblasti koja pripada postrojenju naškodi zdravlju drugog.

³³ Više o tome: Lukić, N. (2023). *Zelena kriminologija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 8–9.

³⁴ Roxin, C., Greco, L. (2020). *Strafrecht – Allgemeiner Teil – Band I – Grundlage – Der Aufbau der Verbrechenslehre*, 5. Auflage. München: Verlag C. H. Beck, 1–2.

pravo počiva na principu krivice.³⁵ Ovo se načelno tiče i krivičnopravne zaštite životne sredine. Kao i inače, i ovaj vid krivičnopravne zaštite, odnosno zaštita životne sredine krivičnopravnim mehanizmima, podrazumeva delovanje kako krivičnog materijalnog, tako i krivičnog procesnog prava. To podrazumeva uzimanje u obzir neposredne veze između krivičnog materijalnog i krivičnog procesnog prava. Ovo je konačno, u relaciji i sa definisanjem krivičnog procesnog prava u funkcionalnom smislu, odnosno direktno u vezi sa njegovom svrhom postojanja, a uz neposredan oslonac na cilj materijalnog krivičnog prava.³⁶ Tako se u teoriji (K. Roxin) ističe:

„Materijalno krivično pravo, čija su osnovna pravila sadržana u Krivičnom/Kaznenom zakon(ik)u, ustanovljava karakteristike kažnjivih radnji,³⁷ te zaprećuje pravnim posledicama (kazne i mere bezbednosti), koje su povezane sa činjenjem krivičnog dela. Da bi ove norme mogle da ostvare svoju funkciju stvaranja elementarnih pretpostavki za mirni zajednički život ljudi, one ne smeju u slučaju izvršenja krivičnog dela postojati samo na papiru. Potreban je, pre svega, jedan pravno uređeni postupak, pomoću koga se postojanje kažnjive radnje može ustanoviti, te istovremeno omogućiti sprovođenje zakonom propisane sankcije. Pritom se pod takvim pravno uređenim postupkom mogu razumeti tri aspekta: njegove odredbe moraju biti tako formulisane da na odgovarajući način potpomažu materijalnom krivičnom pravu da bude sprovedeno; one moraju istovremeno da ustanove granice prava zadiranja organa krivičnog pravosuđa u zaštićene slobode pojedinaca; i one moraju konačno da stvore mogućnost, da se pravnosnažnom odlukom ponovo uspostavi narušeni pravni mir.”³⁸

Dakle, postoji organska veza između krivičnog materijalnog i krivičnog procesnog prava, kao i između kako procesnog, tako i materijalnog krivičnog

³⁵ Jescheck, H. H., Weigend, T., (1996). *Lehrbuch des Strafrechts – Allgemeiner Teil*, Fünfte vollständig neuberarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Duncker & Humblot, 24.

³⁶ Škulić, M. (2022). *Krivično procesno pravo*, 13. izdanje. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 5.

³⁷ Naravno, kada je reč o pozitivnom srpskom kaznenopravnom sistemu, pod kažnjivim radnjama treba podrazumevati kako radnje (činjenje ili nečinjenje, odnosno kažnjivo propuštanje), kojima se izvršavaju krivična dela, odnosno učestvuje u krivičnom delu, tako i radnje koje predstavljaju bitno obeležje prekršaja, ili privrednog prestupa, kao specifične vrste delikta, a u širem smislu (naročito u kontekstu delovanja načela *ne bis in idem* u svetlu prakse ESLJP, koju prihvata i Ustavni sud Srbije), tu bi nekada spadale i druge vrste delikata, kada su za njih zaprečene/izrečene relativno teže sankcije, poput slučajeva disciplinskog kažnjavanja osuđenih, ali i nekih drugih disciplinskih postupaka, kao u određenim situacijama i nekih mera koje objektivno imaju kazneni karakter, iako formalno nisu formulisane kao kazne/sankcije.

³⁸ Roxin, C. (1998). *Strafverfahrensrecht*, 25. Auflage. München: Verlag C. H. Beck, 1–2.

prava i kriminalistike, čija pravila u praksi omogućavaju efikasno otkrivanje, razjašnjavanje i dokazivanje krivičnih dela uopšte, pa i onih krivičnih dela koja se tiču životne sredine, odnosno koja su u funkciji krivičnopravne zaštite životne sredine. Pored toga, obe osnovne grane krivičnog prava, posmatranog u njegovom totalitetu, što znači kako krivično materijalno pravo, tako i krivično procesno pravo, imaju svoje striktno ustavnopravno utemeljenje. To se tiče i krivičnopravne zaštite životne sredine, zasnovane između ostalog i na dejstvu relevantnih ustavnopravnih normi, koje načelno kreiraju opšti pravni ambijent države koja se odlikuje vladavinom prava, u okviru kojih se ostvaruju i svi relevantni oblici zaštite prava na zdravu životnu sredinu.³⁹

Životna sredina se može posmatrati u širem i u užem smislu, što ima svoje konsekvence i u krivičnopravnom smislu, jer se neka od krivičnih dela iz Glave XXIV KZ, odnose na zaštitu životne sredine u širem smislu, a nekima se krivičnopravno štiti životna sredina u užem smislu.⁴⁰

³⁹ Kao što to proizlazi iz samog naslova Glave XXIV Krivičnog zakonika Srbije, koja je posvećena krivičnopravnoj zaštiti životne sredine, zakonodavac kreiranjem te grupe krivičnih dela teži da krivičnopravnim normama zaštititi životnu sredinu kao takvu, što znači u svojevrsnom totalitetu, a u okviru delovanja krivičnog prava u njegovoj dominantnoj *zaštitnoj funkciji* u odnosu na načelno najvažnija društvena dobra i vrednosti.

⁴⁰ Inače, svakako je ispravnije i logičnije šire definisanje životne sredine, jer je u civilizovanom svetu, a naročito u savremenom svetu, teško, odnosno praktično nemoguće postojanje čiste ili potpuno „intaktne“ životne sredine, svedene samo na spoljašnje i prirodne elemente, a baš bez ikakvog uticaja čoveka.

Praktično je nemoguće da životna sredina bude samo običan okvir ljudskog delovanja, a da ona pritom, na određeni način, u manjoj ili većoj meri, takvim čovekovim delovanjem, ne bude modifikovana, što se najčešće svodi na odgovarajuće prilagođavanje određenih elemenata životne sredine ljudskim potrebama ili se životna sredina u izvesnoj meri i na odgovarajuće načine modifikuje usled čovekovih aktivnosti koje kao svoj nusproizvod ili kao pak svoj cilj i svrhu, manje ili više menjaju okruženje u kojem su realizovane.

Na primer, čak i u najdubljim prašumama Amazona, gde praktično nema ljudi (mada su takvi krajevi sada već sasvim retki, a i tamo gde nema modernih ljudi, po pravilu, žive tzv. urođenici), ipak postoji izvestan ljudski uticaj na životnu sredinu. Primera radi, atmosfera planete Zemlje je u najvećoj meri jedinstvena i bez obzira što, naravno, postoje manje ili više zagađeni delovi atmosfere, nije moguće identifikovati nijedan deo atmosfere koji bar delimično nije zagađen, pa tako u navedenom primeru i onaj deo atmosfere koji se nalazi iznad potpuno nenaseljenih prašumskih predela, bar u izvesnoj meri je modifikovan ljudskim delovanjem u vidu izvesnog (u ovom slučaju sasvim nezatnog, ali svakako realno postojećeg), zagađenja.

S druge strane, ako u određenom sasvim prirodnom predelu apsolutno nema bilo kakvih, makar i sasvim minornih rezultata ljudskih aktivnosti, onda takva sredina, praktično, uopšte ne bi ni bila životna sa stanovišta ljudi, a ljudi kao takvi kreiraju životnu sredinu kao pojam, baš radi njene zaštite, a u ovom slučaju ne bi bilo potrebe za bilo kakvom zaštitom, niti uopšte podvođenjem takve sredine pod bilo koju pravnu kategoriju.

Prema ekstenzivnoj definiciji koju je formulisala Grupa eksperata UNEP-a,⁴¹ životna sredina

„...podrazumeva biotičke i ne-biotičke komponente, uključujući vazduh, vodu, tlo, floru i ekosistem koji je stvoren njihovom interakcijom i može takođe uključiti kulturno nasleđe, osobine pejzaža i komfornu životnu sredinu“,

dok prema restriktivnoj definiciji koju sadrži Stokholmska deklaracija iz 1972. godine, životna sredina

„...daje čoveku fizičku održivost i pruža mu mogućnost za intelektualni, moralni, socijalni i duhovni napredak.“⁴²

Životna sredina *shvaćena šire* predstavlja odgovarajuće jedinstvo i relevantan spoj spoljašnjih, fizičkih i prirodno postojećih elemenata, kao i onih elemenata koji nastaju kao rezultat ljudskih aktivnosti, a koji su suštinski samo određena nadgradnja onih prethodno postojećih prirodnih, odnosno fizičkih elemenata, bilo kroz njihovo spajanje, stvaranje novih elemenata, odgovarajuće deljenje ili umnožavanje, delovanje na njih fizički ili hemijski, odnosno na bilo koji drugi način koji se svodi na njihovo modifikovanje.

Životna sredina *shvaćena uže* podrazumeva isključivo spoljašnje fizičke elemente koji predstavljaju samo odgovarajuće prirodno okruženje, odgovarajući prirodni ambijent, ili prirodni okvir za ljudsko delovanje.

U opštem smislu krivičnopravna zaštita životne sredine podrazumeva zaštitu životne sredine normama krivičnog prava od određenih oblika destruktivnog delovanja na nju, što se pre svega svodi na zagađenje životne sredine u određenom stepenu, koji je tako visok da to podrazumeva i odgovarajuću krivičnopravnu reakciju, ali tu spadaju i neki drugi oblici „napada“ na elemente životne sredine.⁴³

Zagađivanje životne sredine podrazumeva svako delovanje od strane čoveka kojim se destruktivno utiče na životnu sredinu, čija se intaktnost ili kvaliteta narušava, što se čini ispuštanjem materije, supstanci ili energije u okolinu (na primer, ispuštanje tečnosti, gasova, stvaranje hemijskih isparenja, produkata sagorevanja, radioaktivnog, odnosno jonizujućeg zračenja itd.), ili određenim destruktivnim mehaničkim delovanjem na životnu okolinu (na primer, devastirajuća seča šume, stvaranje deponija, gomilanje otpada itd.), usled čega

⁴¹ *United Nation Environmental Program*. Više o tome: https://www.unep.org/interactives/things-you-can-do-climate-emergency/?gclid=EAIaIQobChMIpr2xntzT_gIVFc-DVCh1NjwvuEAAYASAAEgIffID_BwE. Pristupljeno 1. maja 2023. godine.

⁴² Kreća, M. (2010). *Međunarodno javno pravo*, četvrto izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Pravni fakultet u Beogradu, 639.

⁴³ Škulić, M. (2001). *Krivičnopravna zaštita životne sredine – dokazni aspekti*. Beograd: *Pravni život*, br. 9, Tom I, 257–280.

nastupaju ili opasnost ili konkretne štetne posledice po život i zdravlje ljudi, odnosno prouzrokuje se šteta u odnosu na druga živa bića i ekosisteme, ili se ometa legalna i legitimna upotreba prirodnih resursa, odnosno remete se postojeći prirodni uslovi i ambijent za život i proizvodnju na određenom području.⁴⁴

Kada su u pitanju krivična dela kojima se štiti životna sredina, danas u vezi sa određivanjem njihovog zaštitnog objekta, ni u teorijskom smislu, niti prema zakonskoj sistematici, više nije sporno da se njima ne štite određena klasična pravna dobra – život i zdravlje ljudi (od nekih oblika napada na njih, realizovanih ugrožavanjem životne sredine ili nanošenjem ekološke štete uopšte), već se tim krivičnim delima zaštićuje posebno dobro koje se može smatrati samostalnim sa stanovišta potrebe da se zaštiti između ostalog i krivičnopravnim normama, a to je životna sredina kao takva, odnosno pravo ljudi na životnu sredinu koja bi bila očuvana u najvećoj mogućoj meri.

Zaštitni objekt krivičnih dela protiv životne sredine, dakle, nije više krivičnopravna zaštita klasičnih dobara, poput života i tela, koji se često povređuju ili ugrožavaju i samim tim ekološkim krivičnim delima, već je to sama životna sredina kao takva. Smatra se stoga da je zaštitni objekt ovih krivičnih dela životna sredina kao samostalno dobro, što se, u stvari, svodi na zaštitu „prava čoveka na očuvanu životnu sredinu.“⁴⁵ Inače, „krivična dela kojima se štiti i životna sredina uz neki drugi primarni zaštitni objekt, krivična zakonodavstva poznaju već odavno“, a tu spadaju krivična dela protiv zdravlja ljudi, krivična dela protiv privrede, protiv opšte sigurnosti, ali i neka druga krivična dela.⁴⁶ S obzirom na veliki značaj životne sredine kao takve, odnosno važnost njenog očuvanja, naročito u epohi velikih industrijskih, tehničko-tehnoloških i drugih izazova koji su potencijalno ili aktuelno relevantni i u odnosu na destruktivno delovanje usmereno prema životnoj sredini, sva moderna krivična zakonodavstva sada propisuju i posebna „ekološka krivična dela“, poput krivičnih dela protiv životne sredine u krivičnom zakonodavstvu Srbije. Takva krivična dela su prvi put propisana još 1977. godine, u nekadašnjoj SFRJ, na nivou tadašnjih republičkih i pokrajinskih krivičnih zakonodavstava. Ostala su krivična dela te

⁴⁴ Ukoliko se zagađenje životne sredine prostire na teritoriji više država, ili obuhvata granična područja, onda se radi o ekološkim incidentima sa međunarodnom komponentom, koja zahteva postojanje posebne regulative na međunarodnom nivou. Ovo predstavlja specifičan slučaj transnacionalnih/multinacionalnih ekoloških delikata / ekoloških incidenata.

Već u drugoj polovini XIX veka nastaju bilateralni, ali i multilateralni međunarodni ugovori o graničnim vodama u koje se unose i pravila o zaštiti riba od zagađivanja, a relativno brz razvoj zaštite životne sredine od zagađivanja na međunarodnom nivou posebno dolazi do izražaja nakon Drugog svetskog rata, kada nastaje čitav niz veoma značajnih izvora međunarodnog prava koji se odnose na zaštitu životne sredine

⁴⁵ Stojanović, Z. (2022). *Komentar Krivičnog zakonika*, 12. izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Službeni glasnik, 860.

⁴⁶ Stojanović, Z. (2008). *Krivično pravo*. Podgorica: CID, 531.

vrste i u poslednjem jugoslovenskom krivičnom zakonu, što znači u KZ SRJ, a sada postoje u svim državama nastalim na teritoriji nekadašnje SFRJ.

Jedna od karakteristika pojedinih krivičnih dela protiv životne sredine u Glavi XXIV Krivičnog zakonika je da su *delicti propria*, što znači da ih ne može izvršiti bilo ko, već samo lice koje ima odgovarajući status, a to je najčešće službeno ili odgovorno lice, kao što je to slučaj sa krivičnim delima nepreduzimanje mera zaštite životne sredine (čl. 261. KZ) i protivpravna izgradnja i stavljanje u pogon objekata i postrojenja koje zagađuju životnu sredinu (čl. 262. KZ). U kriminološkom smislu takva krivična dela mogu biti i u kategoriji kriminaliteta belih okovratnika, a u nekim situacijama, kada je reč o krivičnim zakonodavstvima koja poznaju takvu mogućnost, tada može doći i do odgovornosti pravnih lica za krivična dela. Pored toga, za većinu krivičnih dela protiv životne sredine sadržanih u Glavi XXIV Krivičnog zakonika karakteristično je da su *blanketnog karaktera*. To se posebno tiče klasičnih krivičnih dela ove vrste, poput osnovnog ekološkog krivičnog dela, a to je zagađivanje životne sredine. To se najčešće čini odgovarajućim podzakonskim aktima kojima se detaljno uređuje mogući nivo emisija određenih materija koje su škodljive po životnu sredinu, zabranjuje određena delatnost koja je destruktivna u odnosu na životnu sredinu, uređuje pitanje reagovanja u slučaju havarija u industrijskim postrojenjima, način otklanjanja već nastupelih ekoloških posledica, postupanje sa otpadom uopšte, a posebno opasnim otpadom, poput medicinskog itd.

USTAVNOPRAVNI KARAKTER PRAVA NA ZDRAVU ŽIVOTNU SREDINU U SRBIJI

Pravo na zdravu životnu sredinu nalazi svoje *deklarativno utemeljenje* prvenstveno u ustavima i drugim najvišim pravno-političkim aktima,⁴⁷ pa je tako i čl. 52, st. 1. nekadašnjeg Ustava Savezne Republike Jugoslavije propisivao da „čovек ima pravo na zdravu životnu sredinu“, uz pravo na „blagovremeno obaveštavanje o njenom stanju“, dok je takođe, odredba čl. 31. nekadašnjeg Ustava Republike Srbije predviđala da „čovек ima pravo na zdravu životnu sredinu“,

⁴⁷ U deklarativnom smislu Crna Gora je otišla i korak dalje, pa se tako u njenom Ustavu navodi da je ona „demokratska, socijalna i ekološka država“, što se, naravno, u praksi uglavnom svodi na striktno, ili bar dominantno deklarativni nivo. Ovo se u crnogorskoj ustavnopravnoj teoriji objašnjava na sledeći način: „Ustav Crne Gore je jedan od rijetkih koji sadrži određenje o ekološkoj državi, što ima za svrhu da obaveže samu državu, pravna i fizička lica, ostale institucije i subjekte na njenoj teritoriji, da poštuju i čuvaju prirodna bogatstva i da se odgovorno ponašaju kada je u pitanju životna sredina.“ Vukčević, M. (2015). *Komentar Ustava Crne Gore*. Podgorica: Univerzitet Mediteran, 53.

uz dužnost svakog da u skladu sa zakonom štiti i unapređuje životnu sredinu. Pravo na zdravu životnu sredinu je propisano i važećim Ustavom Srbije.

Ustav Srbije propisuje u čl. 74, st. 1. da svako ima pravo na zdravu životnu sredinu, kao i na blagovremeno obaveštavanje o njenom stanju. Kada je reč o *pravu na zdravu životnu sredinu*, radi se u velikoj meri o deklarativnoj normi, jer ustavotvorac ne može realno da apsolutno garantuje pravo na životnu sredinu koja je svakako i čak apsolutno zdrava, jer to suštinski zavisi i od brojnih vanpravnih faktora. Na primer, ne može jednako biti zdrava životna sredina u velikim gradovima, naročito tokom grejne sezone ili u industrijskim centrima, a u odnosu na brdsko-planinska područja gde nema industrije i sl.

Stanje životne sredine u velikoj meri zavisi i od nekih geografskih i klimatskih faktora, tako da normu sadržanu u čl. 74, st. 1. Ustava Srbije, treba shvatiti kao intenciju ustavotvorca da svakome obezbedi zdravu životnu sredinu u meri koja je objektivno moguća te da, pritom, spreči svako nepotrebno zagađenje životne sredine što, pored toga, podrazumeva i krivičnopravnu zaštitu životne sredine od nekih posebno teških oblika njenog zagađenja.

Ustavom se svi (svako), a posebno građani i institucije Republike Srbije, tretiraju kao *odgovorni* za zaštitu životne sredine (čl. 74, st. 2. Ustava Srbije), a pored toga se svakome nameće i dužnost da čuva i poboljšava životnu sredinu (čl. 74, st. 3. Ustava Srbije). Ovo je u opštem smislu u skladu sa načelnom idejom/tendencijom da je „poštovanje Ustava i zakona dužnost svih pojedina i institucija u svakoj državi koja se temelji na vladavini prava.“⁴⁸

Uloga Ustavnog suda u zaštiti životne sredine

Uloga Ustavnog suda Srbije je veoma važna i izuzetno specifična, kako uopšte, u pravnom sistemu Srbije, tako i u njegovom krivičnopravnom segmentu. Ne treba zaboraviti da Ustavni sud Srbije nije neki nadsud, super sud ili sud nad sudovima u pravnom sistemu Srbije, te da čak uopšte i nije deo redovnog sistema sudske vlasti u okviru Ustavom ustanovljenog sistema podele vlasti.⁴⁹ To je tako, bez obzira što Ustavni sud inače ima pravo u nekim situacijama i da poništava odluke redovnih sudova, pa čak i Vrhovnog kasacionog suda, kao najvišeg suda u sistemu sudske vlasti, kada odlučuje o nekim ustavnim žalbama. Ni tada se, naravno, odlukama samog Ustavnog suda Srbije ništa definitivno ne rešava, već se tako praktično samo formalno iz pravnog sistema otklanja ono što je taj Sud ocenio neustavnim, odnosno utvrdio povredu nekog

⁴⁸ Vukčević, M., Armenko, S. (2023). *Komentar Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore*. Podgorica: JU Službeni list Crne Gore, 15.

⁴⁹ Više o tome: Škulić, M. (2018). Uloga Ustavnog suda u krivičnopravnom segmentu pravnog sistema Republike Srbije. *Bilten Vrhovnog kasacionog suda* br. 2 /2018, 205.

Ustavom garantovanog prava, a redovnim sudovima se, potom, prepušta da meritorno reše konkretan predmet.

Od značaja su naravno i tzv. *deklarativne odluke* Ustavnog suda Srbije. Takođe, odlučujući u postupku normativne kontrole opštih pravnih akata, Ustavni sud može eliminisati iz pravnog poretka opšte pravne akte nižeg ranga od određenih zakona, onda kada oni nisu u skladu sa relevantnim zakonima, odnosno može poništiti zakonske odredbe koje nisu u saglasnosti sa Ustavom, tj. relevantnim ustavnopravnim odredbama.

Treba, naravno, uvek imati u vidu i da Ustavni sud, iako nije deo sudske vlasti u ustavnom sistemu podele vlasti, svakako jeste sud u jednom *sui generis* smislu, što znači i onda kada je reč o ustavnim žalbama u pogledu zaštite Ustavom garantovanih prava i sloboda, ali Ustavni sud *nije instancioni sud, ne sme se upuštati u utvrđivanje/ocenu činjeničnog stanja*, niti bi načelno smeo da *negira slobodnu ocenu* dokaza redovnih sudova, ispoljenu u njihovim pravnosnažnim odlukama.⁵⁰

Uloga Ustavnog suda u zaštiti životne sredine je kao i inače, shodno osnovnoj nadležnosti Ustavnog suda, usmerena u dva pravca, odnosno svodi se na dva vida delovanja Ustavnog suda Srbije. To su:

- 1) normativna kontrola određenih opštih pravnih akata, sa stanovišta njihove ustavnosti i zakonitosti, kao i
- 2) odlučivanje Ustavnog suda o relevantnim ustavnim žalbama iz domena moguće povrede ustavnog prava na zdravu životnu sredinu.

Normativna kontrola Ustavnog suda u sferi zaštite prava na zdravu životnu sredinu

U dosadašnjoj praksi Ustavnog suda bilo je svega nekoliko slučajeva normativne kontrole u sferi zaštite prava na zdravu životnu sredinu, što je već samo po sebi prilično indikativno. Pored toga, svega par odluka Ustavnog suda u sferi zaštite prava na zdravu životnu sredinu su uopšte od relevantnog značaja kada se radi o normativnoj kontroli ustavnosti i zakonitosti od strane Ustavnog suda.

Interesantna je odluka koja se tiče *zabrane izgradnje nuklearnih elektrana*. Ustavnom sudu podnete su inicijativa i dopuna inicijative za ocenu ustavnosti Zakona o zabrani izgradnje nuklearnih elektrana u Saveznoj Republici Jugoslaviji (*Službeni list SRJ*, br. 12/95 i *Službeni glasnik RS*, br. 85/05).⁵¹

⁵⁰ Više o tome: Škulić, M. (2018). Uloga Ustavnog suda u krivičnopravnom segmentu pravnog sistema Republike Srbije. *Bilten Vrhovnog kasacionog suda* br. 2 /2018, 205.

⁵¹ Zakon o zabrani izgradnje nuklearnih elektrana u Saveznoj Republici Jugoslaviji donela je Savezna skupština na sednici Veća republika od 28. februara 1995. godine i na sednici Veća građana od 2. marta 1995. godine.

U inicijativi se navodi da je osporeni Zakon nesaglasan sa odredbom čl. 83. Ustava Republike Srbije iz razloga što se njome ograničava slobodno preduzetništvo, budući da se „jedan od tri preovlađujuća izvora energije stavlja van zakona“. Pored toga, osporenim Zakonom se ograničava slobodna konkurencija u energetici i doprinosi monopolskom ponašanju javnih preduzeća u oblasti energetike, čime se povređuju odredbe čl. 84. Ustava.

Za ocenu ustavnosti osporenog Zakona od značaja su bile odredbe Ustava Republike Srbije kojima je utvrđeno da:

– svako ima pravo na zdravu životnu sredinu i na blagovremeno i potpuno obaveštavanje o njenom stanju, kao i da je svako, a posebno Republika Srbija i autonomna pokrajina, odgovorna za zaštitu životne sredine i dužan je da čuva i poboljšava životnu sredinu (čl. 74);

– je preduzetništvo slobodno i da se može ograničiti zakonom, radi zaštite zdravlja ljudi, životne sredine i prirodnih bogatstava i radi bezbednosti Republike Srbije (čl. 83);

– Republika Srbija uređuje i obezbeđuje sistem zaštite i unapređenja životne sredine, proizvodnju, promet i prevoz oružja, otrovnih, zapaljivih, eksplozivnih, radioaktivnih i drugih opasnih materija (čl. 7, t. 9);

– svi zakoni i drugi opšti akti doneti u Republici Srbiji moraju biti saglasni sa Ustavom (čl. 194, st. 3).

Po oceni Ustavnog suda u njegovoj odluci kojom nije prihvaćena inicijativa za pokretanje postupka za utvrđivanje neustavnosti Zakona o zabrani izgradnje nuklearnih elektrana u Saveznoj Republici Jugoslaviji,⁵² neosnovani su bili navodi podnosioca inicijative da se osporenim Zakonom o zabrani izgradnje nuklearnih elektrana u Saveznoj Republici Jugoslaviji⁵³ povređuje ustavni princip o slobodi preduzetništva iz čl. 83. Ustava, s obzirom na to da je ovom ustavnom normom ovlašćen zakonodavac da svojim propisom ograniči slobodu preduzetništva u situaciji kada zakonodavac oceni da je potrebno zaštititi zdravlje ljudi i životnu sredinu i osigurati bezbednost Republike Srbije, što je i učinjeno donošenjem navedenog zakona. Osporenim Zakonom se, po nalaženju Ustavnog suda, takođe, ne narušava slobodna konkurencija stvaranjem ili zloupotrebom monopolskog ili dominantnog položaja na tržištu, kako to pogrešno smatra podnosilac inicijative, jer je ograničenje korišćenja nuklearne energije uređeno sa ciljem da se zaštiti životna sredina od mogućih nuklearnih incidenata, što je ustavna obaveza Republike Srbije.

Pažnju zaslužuje i odluka Ustavnog suda IUo-49/2009, kojom je utvrđeno da nisu u saglasnosti sa Ustavom, potvrđenim međunarodnim ugovorom

⁵² Odluka IUz-1575/2010, od 20. 4. 2011, objavljena u *Službenom glasniku RS*, br. 50/2011.

⁵³ *Službeni list SRJ*, br. 12/95. i *Službeni glasnik RS*, br. 85/05.

i zakonom pojedine odredbe Uredbe o zaštiti Parka prirode „Šargan Mokra Gora“. Suština ove odluke je da Ustavni sud konstatuje da Vlada Republike Srbije ima pravo da uređuje i pitanje radova i aktivnosti u konkretnom parku prirode, ali je Vlada pritom nekim odredbama svoje Uredbe to učinila na način koji je bio suprotan drugim ustavnim pravima, a pre svega pravu na mirno korišćenje imovine, odnosno pravu na imovinu, koje se na ustavnopravno prihvatljiv način, onda kada je to opravdano, može i limitirati, ali samo zakonom, a ne i uredbom.

Interesantna je u kontekstu ekoloških debata intenziviranih poslednjih godina i odluka Ustavnog suda IUo-321/2013, kojom je utvrđeno da Odluka o uslovima za izgradnju mini-hidrocentrala na području opštine Kosjerić nije u saglasnosti sa Ustavom i zakonom, zato što je takvu odluku donelo Opštinsko veće, koje u skladu sa Zakonom o lokalnoj samoupravi nema pravo na donošenje takve vrste odluka.

Odlučivanje Ustavnog suda u postupcima iniciranim ustavnim žalbama u sferi zaštite prava na zdravu životnu sredinu

Ustavni sud se načelno ne može / ne sme upuštati u utvrđivanje činjeničnog stanja, u postupku pred njim ne deluju u punom kapacitetu načela raspravnosti niti neposrednosti kao u klasičnom sudskom postupku, iz čega između ostalog proizlazi i da Ustavni sud nije, naravno, vlastan da u postupku po ustavnoj žalbi deluje poput redovnog suda koji je deo sudske vlasti,⁵⁴ a u okvirima Ustavom uređenog sistema podele vlasti. U našoj ustavnopravnoj teoriji se ovo objašnjava navođenjem da je „sudska vlast grana državne vlasti koja autoritativno, snagom državne vlasti, rešava sporove u pravu“,⁵⁵ pri čemu je

„...u nadležnosti sudske vlasti kao oblika delovanja države da autoritativno kaže šta su zakon, pravo i pravda i da izriče, a u nekim sistemima vlasti i da primenjuje, sankcije“⁵⁵.

Ustavni sud je sud u *sui generis* smislu, što pre svega znači da on kao takav nije segment sudske vlasti u ustavnopravnom sistemu podele vlasti. Međutim, pod određenim uslovima, propisanim kako samim Ustavom, tako

⁵⁴ Prema čl. 142. Ustava Srbije sudska vlast pripada sudovima koji su nezavisni. Sudska vlast je jedinstvena na teritoriji Republike Srbije, a sudske odluke se donose u ime naroda. Smatra se načelno da je „način izbora (imenovanja) sudija jedna od glavnih institucionalnih garantija nezavisnosti sudstva.“ Više o tome: Petrov, V. (2022). *Ustavno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 146.

⁵⁵ Marković, R. (2022). *Ustavno pravo*, 26. izdanje. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 514.

i Zakonom o Ustavnom sudu, i Ustavni sud rešava određena „sporna pitanja“ pokrenuta konkretnim ustavnim žalbama, te i sam, kao što to čine i sudovi koji su deo sudske vlasti, „autoratativno kaže šta su zakon, pravo i pravda“, ali samo i isključivo ukoliko postoji određena povreda nekog od Ustavom zajemčenih prava, odnosno odgovarajući ustavnopravni osnov. To se odnosi i na odlučivanje Ustavnog suda u postupcima iniciranim ustavnim žalbama u sferi zaštite prava na zdravu životnu sredinu.

U nekim slučajevima, kao na primer u predmetu po ustavnoj žalbi UŽ-1424/2008, Ustavni sud je odlučivao o određenom ekološkom pitanju, koje je bilo predmet drugih postupaka, a koje se tako dugo rešavalo da je povređeno pravo podnosioca ustavne žalbe na „suđenje u razumnom roku“. U konkretnom slučaju je podnosilac Ustavne žalbe tužio Elektrovojvodinu zato što je blizina trafo-stanice i električnih kablova koji su razmešteni u zemlji ispod kuće i duž spoljnog zida kuće narušila njeno zdravstveno stanje. Kako je postupak pred redovnim sudom trajao neopravdano dugo (što je, inače, uvek pretežno *questio facti*), Ustavni sud je utvrdio povredu prava na povređeno pravo podnositeljke ustavne žalbe na suđenje u razumnom roku. Ovde nije utvrđena povreda prava na zdravu životnu sredinu, ali je Ustavni sud prilikom donošenja svoje odluke imao u vidu i relevantne propise te vrste sadržane u Ustavu, te je svoju odluku zasnovao i na analizi sledećih ustavnopravnih odredbi:

1) odredbi čl. 32, st. 1. Ustava, na čiju povredu je ukazano ustavnom žalbom, kojima je utvrđeno da svako ima pravo da nezavisan, nepristrasan i zakonom već ustanovljen sud, pravično i u razumnom roku, javno raspravi i odluči o njegovim pravima i obavezama, osnovanosti sumnje koja je bila razlog za pokretanje postupka, kao i o optužbama protiv njega;

2) odredbi čl. 74. Ustava kojima je utvrđeno da svako ima pravo na zdravu životnu sredinu i na blagovremeno i potpuno obaveštavanje o njenom stanju (st. 1), da je svako, a posebno Republika Srbija i autonomna pokrajina, odgovoran za zaštitu životne sredine (st. 2) i da je svako dužan da čuva i poboljšava životnu sredinu (st. 3), kao i

3) odredbi čl. 32. Zakona o zaštiti životne sredine (*Službeni glasnik RS*, br. 135/04, 36/09. i 72/09), kojima je propisano da se zaštita od zračenja sprovodi primenom sistema mera kojima se sprečava ugrožavanje životne sredine i zdravlje ljudi od dejstva zračenja koja potiču iz jonizujućih i nejonizujućih izvora i otklanjaju posledice emisija koje izvori zračenja emituju ili mogu da emituju, a da pravno i fizičko lice može proizvoditi, vršiti i koristiti izvore jonizujućih i nejonizujućih zračenja po propisanim uslovima i na propisan način.

U inače relativno malom broju ustavnih žalbi u praksi Ustavnog suda podnesenih na temelju tvrdnje podnosioca da mu je povređeno ustavno pravo na zdravu životnu sredinu, kao i određena ustavna prava nekada povezana s

tim pravom, poput prava na zdravstvenu zaštitu i informisanje, ali i pravo na imovinu itd., dominiraju ustavne žalbe koje se tiču položaja dalekovodnih stubova i određenih neprijatnosti koje su potencijalno od ekološkog značaja, kao što je elektromagnetno zračenje, koje tada nastaje kod ljudi čiji su stambeni objekti u neposrednoj / potencijalno prevelikoj blizini tim stubovima, odnosno naponskoj mreži. Tako je Ustavni sud u predmetu UŽ 7702/2013 doneo odluku kojom je usvojio ustavnu žalbu zbog povrede prava na pravično suđenje u vezi sa povredom prava na zdravu životnu sredinu iz čl. 74. Ustava, te poništio presude redovnih sudova. U konkretnom slučaju se radilo o uticaju naponske mreže na ljude koji su živeli u njenoj blizini, a pritom redovni sudovi nisu na ustavnopravno prihvatljiv način objasnili da li su poštovani odgovarajući podzakonski propisi koji regulišu dozvoljeni nivo elektromagnetnog, odnosno nejonizujućeg zračenja.

MEĐUNARODNOPRAVNA KOMPONENTA ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE I NJEN UTICAJ NA KRIVIČNOPRAVNE MEHANIZME EKOLOŠKOG KARAKTERA

Formalni izvori međunarodnog prava zaštite životne sredine su u osnovi izvori međunarodnog prava, utvrđeni odredbom čl. 38. Statuta Međunarodnog suda pravde, tako da nije opravdano shvatanje po kojem postoje neki specifični izvori međunarodnog prava zaštite okoline, jer se zasnivaju na

„...neprihvatljivoj logici pozitivističke škole o međunarodnom pravu zaštite okoline kao samodovoljnom pravu (*self-contained regime*), koje postoji nezavisno od opšteg međunarodnog prava.“⁵⁶

Izvori međunarodnog javnog prava su prilično raznovrsni i heterogeni i u njih spadaju: međunarodno običajno pravo (međunarodna običajna pravila), opšta pravna načela, stavovi sudske prakse i doktrine međunarodnog javnog prava, te međunarodni ugovori.⁵⁷

Kada je reč o međunarodnopravnoj komponenti zaštite životne sredine prema pravilima pravnog sistema Srbije i u okviru pravnog poretka Srbije, treba imati u vidu i relevantne ustavnopravne norme. Naime, prema čl. 194, st. 4 Ustava Srbije, potvrđeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila

⁵⁶ Etinski, R. (2010). *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Službeni glasnik, 640.

⁵⁷ Vidi više o izvorima međunarodnog javnog prava u: Kreća, M. (2010). *Međunarodno javno pravo*, četvrto izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Pravni fakultet u Beogradu, 76–107.

međunarodnog prava deo su pravnog poretka Republike Srbije, a u odnosu na potvrđene međunarodne ugovore primat ima Ustav Srbije, jer oni ne smeju biti u suprotnosti sa Ustavom.

Ustavnopravne odredbe, pored toga, utvrđuju da zakoni i drugi opšti akti doneti u Republici Srbiji ne smeju biti u suprotnosti sa potvrđenim međunarodnim ugovorima i opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava.

Osnovni međunarodnopravni akti/izvori ekološkog prava / prava životne sredine

Svakako najznačajniji međunarodni izvori ekološkog prava / međunarodnopravni akti, odnosno prava zaštite životne sredine su ugovori koji se, kao i inače, mogu podeliti na dve osnovne vrste:

1) *dvostrani* (bilateralni), kada se dve države uzajamno obavezuju, odnosno stupaju u odgovarajući ugovorni odnos čiji je predmet regulisanje zaštite životne sredine, naknada štete zbog ekoloških šteta nastalih kada je izvor zagađenja na teritoriji jedne od ugovornih strana, problematike merodavnog prava kada su u pitanju ekološki sporovi sa elementom inostranosti itd.; te

2) *višestrani* (multilateralni), kada se više država uzajamno obavezuje u odnosu na relevantna ekološka pitanja sa elementom inostranosti, a što se u pravno-tehničkom smislu, po pravilu, svodi na određene konvencije, koje stupaju na snagu u skladu sa uobičajenim ratifikacionim pravilima.

Niz međunarodnih ugovora se bavi raznovrsnim aspektima zaštite životne sredine i prirode uopšte, pa tu (nabrojani prema hronološkom redu), spadaju, između ostalih, sledeći međunarodni ugovori/konvencije:⁵⁸

- Konvencija o upotrebi otrovnog belila prilikom bojenja (1921)
- Međunarodna konvencija o zaštiti ptica (1950)
- Konvencija o zaštiti bilja (1951)
- Međunarodna konvencija o sprečavanju zagađivanja mora naftom (1954)
- Ženevske konvencije o pravu mora (1958)
- Međunarodna konvencija o odgovornosti preduzetnika nuklearnih brodova (1962)
- Bečka konvencija o građanskoj odgovornosti za nuklearne štete (1963),
- Ugovor o zabrani eksperimenata sa nuklearnim oružjem u atmosferi, svemiru i pod vodom (1967)

⁵⁸ Krivokapić, B. (2010). *Leksikon međunarodnog javnog prava*. Beograd: Službeni glasnik, 1171–1172.

- Međunarodna konvencija o intervenciji na otvorenom moru u slučaju nesreće koja prouzrokuje ili može da prouzrokuje zagađivanje naftom (1969)
- Međunarodna konvencija o građanskoj odgovornosti za štetu prouzrokovanu zagađivanjem naftom (1969)
- Konvencija o močvarama koje su od međunarodnog značaja naročito kao staništa ptica močvarica (1971)
- Konvencija o zaštiti od opasnosti trovanja benzolom (1971)
- Ugovor o zabrani smeštaja nuklearnog i drugog oružja za masovno uništenje na dno mora i okeana i njihovo podzemlje (1971)
- Konvencija o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine (1972) itd.

Aktivnosti Ujedinjenih nacija radi globalne zaštite životne sredine na međunarodnom nivou

Ujedinjene nacije su svoju brigu za zaštitu životne sredine na globalnom međunarodnom nivou iskazale i osnivanjem posebne organizacije posvećene ekološkoj problematici u međunarodnopravnim okvirima (UNEP).⁵⁹

Pored toga što je od posebnog značaja i kada se radi o stepenu realne posvećenosti UN zaštiti životne sredine, zaštita životne sredine se na međunarodnopravnom nivou sve više shvata kao potreba zaštite jednog od vitalnih ljudskih prava, a u savremenom svetu postoji jasna (bar deklarativna) tendencija da se konsekventno štite univerzalna prava čoveka.⁶⁰

Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija i Protokoli iz Kjota

Problemu globalnog otopljavanja i promeni klime⁶¹ posvećena je važna Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o promeni klime, čiji je osnovni cilj

⁵⁹ Ipsen, K. (1990). *Völkerrecht*. München: Verlag C. H. Beck, 839.

⁶⁰ Brownlie, I. (1999). *Principles of Public International Law*. Oxford, New York: Oxford University Press, 568.

⁶¹ Doduše, postoje i veoma ugledni naučnici koji prilično argumentovano tvrde da je globalno otopljavanje sasvim normalna pojava u cikličnom smenjivanju različitih globalnih klimatskih uslova na našoj planeti, te da je do sada bilo mnogo takvih promena i da će ih biti i u budućnosti, potpuno nezavisno od bilo kakvog ljudskog delovanja, ili uz sasvim neznatan uticaj aktivnosti ljudi na takve ciklične i redovne promene.

Na primer, naš čuveni naučnik Milutin Milanković je svetski poznat po svojoj teoriji o redovnim klimatskim promenama (čije nastupanje, odnosno smena mogu da se vrlo precizno matematički izračunaju), shodno čemu bi za nekih desetak hiljada godina, čovečanstvo verovatno moglo zakoračiti u novo ledeno doba.

Neki eksperti (koji su doduše u manjini), tvrde da je ukupan efekat čovekovih aktivnosti u odnosu na klimatske promene sasvim zanemarljiv u poređenju sa prirodnim ciklusima i uticajem normalnih prirodnih događaja, poput velikih erupcija vulkana i uopšte, masovnih tektonskih promena. Ove teorije su poslednjih godina dobile na značaju, nakon

smanjivanje emitovanja gasova koji proizvode efekat „staklene bašte“, odnosno doprinose tzv. globalnom otopljanju planete, što se danas smatra najozbiljnijim globalnim ekološkim problemom.

Države ugovornice Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija iz 1992. godine su u narednim godinama nastavile pregovore u cilju konkretizacije obaveza država u odnosu na smanjenje ispuštanja ugljen-monoksida i drugih gasova u atmosferu, što je rezultiralo donošenjem određenih međunarodno-pravnih instrumenata, od kojih su svakako najvažniji bili Protokoli iz Kjota iz 1997. godine,⁶² kojima su za države utvrđene konkretne dužnosti u vremenskom periodu koji se proteže do 2012. godine.⁶³

Pariski sporazum

Sada je na međunarodnom nivou od značaja multilateralni sporazum zaključen u Parizu (Pariski sporazum), proizašao iz Konferencije Ujedinjenih nacija, koja je održana u Parizu tokom novembra i decembra 2015. godine, u okviru 21. redovnog godišnjeg zasedanja Konferencije UN o klimatskim promenama, koja se održava periodično od 1995. godine radi ostvarivanja ciljeva postavljenih u Okvirnoj konvenciji Ujedinjenih nacija o klimatskim promenama, usvojenom 1992. godine na Samitu održanom u Brazilu u Rio de Žaneiru.⁶⁴

Pariski sporazum postaje obavezujući kada ga ratifikuje 55 država koje zajedno proizvode najmanje 55 % globalnih emisija gasova koji stvaraju tzv. staklenu baštu, do čega je došlo 4. novembra 2016. godine.⁶⁵

što je otkriveno da je jedan broj „vrhunskih“ klimatologa, namerno „frizirao“ podatke o povišenju globalne temperature, tj. o globalnom otopljanju, da bi na takav način, dodatnom dramtizacijom klimatskog stanja na Zemlji, na u suštini prevaran način opravdali povećana ulaganja u njihove ekspertske aktivnosti, te omogućili, odnosno opravdali finansiranje novih projekata posvećenih uticaju čoveka na globalno otopljanje.

⁶² Veoma su značajna i pravila koja su 2001. godine usvojena u Marakešu, a kojima su rešena određena praktična pitanja bitna za primenu Protokola iz Kjota.

⁶³ Osnovni princip Protokola iz Kjota svodio se na konstatovanje da je odgovornost za globalno zagađivanje životne sredine i produkovanje efekta staklene bašte, u osnovi zajednička, ali se ona ipak bitno razlikuje zavisno od toga koliko su određene države u prethodnom periodu doprinele zagađivanju životne sredine, tj. koliko su, zahvaljujući stepenu svoje industrijalizacije, doprinosile emisiji gasova, te koliko to aktuelno čine. S obzirom da najveća količina ugljen-monoksida i drugih gasova koji su produkt sagorevanja i određenih tehnološko-tehničkih industrijskih procesa u najvećoj meri potiče iz najrazvijenijih država, njima je nametnut i najviši stepen odgovornosti u redukciji emisije gasova u budućem periodu. Ovaj osnovni princip Kjoto protokola je suštinski relevantan i u sada aktuelnom Pariskom sporazumu.

⁶⁴ Izvor: <https://www.consilium.europa.eu/de/policies/climate-change/paris-agreement/>, pristupljeno 10. oktobra 2023. godine.

⁶⁵ Izvor: <https://www.bmwk.de/Redaktion/DE/Artikel/Industrie/klimaschutz-abkommen-von-paris.html>, pristupljeno 10. oktobra 2023. godine.

Pariskim sporazumom su postavljena tri osnovna cilja:⁶⁶

1) države su dužne da prosečno globalno zagrevanje Zemlje ograniče na značajno manje od dva stepena Celzijusa u odnosu na „predindustrijsko doba“;

2) sposobnost država da se prilagode klimatskim promenama mora biti ojačana, te etablirana kao jednako značajan cilj, uz cilj koji se tiče smanjenja emitovanja gasova koji utiču na zagrevanje Zemlje, odnosno stvaraju „staklenu baštu“; kao i

3) potrebno je uskladiti finansijsko-ekonomske ciljeve sa ciljem smanjenja globalnog zagrevanja Zemlje.

ZAKLJUČAK

Zdrava životna sredina je od izuzetne važnosti u modernim državama, suočenim između ostalog i sa ogromnim ekološkim problemima. Problemi zagađivanja životne sredine su u svojoj suštini globalni, tako da i pored nastojanja razvijenih država da tzv. prljave tehnologije razmeste van svojih granica, prvenstveno po zemljama trećeg sveta, najopasniji vidovi narušavanja ekološke ravnoteže ne poznaju granice. Ovakvo ponašanje i rezonovanje korporacija moćnih industrijskih država ne samo da jasno ukazuje da se u tri za profitom ne biraju sredstva, već sasvim jasno oslikava i izvesnu naivnost svih pokušaja da se cena industrijskog razvoja, a samim tim i ekološkog zagađenja, u potpunosti ispostavi nekom drugom. Ipak, činjenica je da neposredne posledice ekoloških katastrofa trpe oni koji su prostorno i ambijentalno tim zagađenjima najviše izloženi.

Ogromna važnost krivičnopravne zaštite životne sredine proizlazi iz enormne važnosti zdrave i očuvane životne sredine po zdravlje ljudi. Očuvana životna sredina je od velike važnosti i za očuvanje elementarne ljudskosti, jer su ljudi, uprkos velikom tehničko-tehnološkom napretku čovečanstva, u suštini deo prirode, što podrazumeva i da ljudi načelno moraju u najvećoj mogućoj meri tu prirodu da očuvaju, te da se uzdrže od nemilosrdnog destruktivnog delovanja u odnosu na životnu sredinu, odnosno prirodu u širem smislu, koja se često žrtvuje radi ekonomskog razvoja, standarda koji je sa tim povezan i sl.⁶⁷

Zaštita životne sredine pravnim normama kako ustavnopravnim, tako i normama drugih grana prava, poput prekršajnog i krivičnog prava, često je

⁶⁶ Izvor: <https://www.bmwk.de/Redaktion/DE/Artikel/Industrie/klimaschutz-abkommen-von-paris.html>, pristupljeno 10. oktobra 2023. godine.

⁶⁷ Škulić, M. (2023). Osnovne karakteristike i dominantan *ratio legis* krivičnopravne zaštite životne sredine. *Zbornik „Kaznena reakcija“*, XIII deo. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, edicija Crimen, 10–13.

generalno povezana i sa izraženom demagogijom, te se neretko svodi na svojevrsnu kamuflažu a, pre svega, radi zaštite interesa moćne industrije, davanja prevage ekonomskom razvoju i sl.

Krivično pravo je i kada se radi o zaštiti životne sredine ne samo strogo utemeljeno na relevantnim ustavnopravnim odredbama, već je i izrazito *ultima ratio* karaktera. Treba svakako imati u vidu da je uvek načelno bolje kada se efikasna zaštita životne sredine ostvari i bez primene krivičnopravne represije koja i ovde, kao i inače, predstavlja svojevrsno poslednje sredstvo u zaštiti najvažnijih pravnih dobara/vrednosti od najtežih oblika povređivanja i ugrožavanja.

Uloga Ustavnog suda Srbije u zaštiti životne sredine je neposredno skopčana kako sa opštom nadležnošću tog suda, koja se tiče kako delotvorne normativne kontrole ustavnosti i zakonitosti, tako i efikasne zaštite osnovnih ljudskih prava i sloboda u konceptu odlučivanja tog Suda u postupcima po ustavnim žalbama.

Praksa Ustavnog suda Srbije u zaštiti životne sredine je još uvek veoma oskudna kako u smislu normativne kontrole opštih pravnih akata, tako i u postupcima odlučivanja po ustavnim žalbama koje bi se ticale potencijalne povrede prava na zdravu životnu sredinu. Ovo inače, samo po sebi, u suštini i ne mora biti sporno, niti mora biti neka specifična anomalija u našem pravnom sistemu, ali je i to prilično indikativno u svetlu i nekih drugih upadljivih fenomena u praksi poput, po svemu sudeći, postojanja velike tamne brojke ekoloških delikata, bilo onih u sferi određenih prekršaja, bilo onih koji već predstavljaju određena krivična dela protiv životne sredine.

LITERATURA

- Aleksić, Ž., Škulić, M., (1996). *Kriminalistika*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Babić, M., Marković, I. (2013). *Krivično pravo – opšti dio*. Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Babić, V. K. (1990). *Avijacija u lokalnim ratovima*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- Brownlie, I. (1999). *Principles of Public International Law*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Etinski, R. (2010). *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Službeni glasnik.
- Faure, M., Heine, G. (2000). *Environmental Criminal Law in the European Union*. Freiburg im Breisgau: Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht.
- Hagan, F. E. (2008). *Introduction to Criminology – Theories, Methods and Criminal Behavior*, 6th Edition. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Heine, G., (Hrsg.) (1997). *Umweltstrafrecht in mittel- und südeuropäischen Ländern*. Freiburg im Breisgau: Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht.

- Herdegen, M. (2000). *Völkerrecht*. München: Verlag C. H. Beck.
- Ipsen, K. (1990). *Völkerrecht*. München: Verlag C. H. Beck.
- Jescheck, H. H. und Weigend, T., (1996). *Lehrbuch des Strafrechts – Allgemeiner Teil*, Fünfte vollständig neubearbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Duncker & Humblot.
- Kloepfer, M., (Hrsg.), (1994). *Umweltstaat als Zukunft – juristische, ökonomische und philosophische Aspekte*, – C. F. Gethmann, *Individuelle Freiheit und Umweltschutz aus philosophischer Sicht*. Bonn: Economica Verlag.
- Kreća, M. (2010). *Međunarodno javno pravo*, četvrto izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Pravni fakultet u Beogradu.
- Krivokapić, B. (2010). *Leksikon međunarodnog javnog prava*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lukić, N. (2023). *Zelena kriminologija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Marković, R. (2022). *Ustavno pravo*, 26. izdanje. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Petrov, V. (2022). *Ustavno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Rakić-Vodinelić, V. (1995). Ekološko pravo kao pravo čoveka. *Pravni život*, br. 9. Beograd.
- Reichart, M. (1999). *Umweltschutz durch völkerrechtliches Strafrecht*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien: Peter Lang – Europäischer Verlag der Wissenschaften.
- Roxin, C. (1998). *Strafverfahrensrecht*, 25. Auflage. München: Verlag C. H. Beck.
- Roxin, C., Greco, L. (2020). *Strafrecht – Allgemeiner Teil – Band I – Grundlage – Der Aufbau der Verbrechenlehre*, 5. Auflage. München: Verlag C. H. Beck.
- Sheb, J. M. (2011). *Criminal Law and Procedure*. Wadsworth, Belmont, CA
- Stojanović, Z. (2022). *Komentar Krivičnog zakonika*, 12. izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Službeni glasnik.
- Stojanović, Z. (2008). *Krivično pravo*. Podgorica: CID.
- Stojanović, Z., Perić, O. (2009). *Krivično pravo – posebni deo*, XIII izdanje. Beograd.
- Škulić, M. (2023). *Krivično pravo Sjedinjenih Američkih Država*. Beograd: Službeni glasnik.
- Škulić M. (2023). Osnovne karakteristike i dominantan *ratio legis* krivičnopravne zaštite životne sredine. *Zbornik „Kaznena reakcija“*, XIII deo. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, edicija Crimen.
- Škulić, M. (2023). Upotreba besposadnih letilica u ratu / oružanom sukobu – analiza sa stanovišta međunarodnog krivičnog prava. *Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije: „Raskršća međunarodnog krivičnog i krivičnog prava – reforma pravosudnih zakona Republike Srbije“*. Beograd, Palić: Udruženje za međunarodno krivično pravo.
- Škulić, M. (2022). *Krivično procesno pravo*, 13. izdanje. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Škulić, M. (2022). *Kriminalistika*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

- Škulić, M. (2018). Uloga Ustavnog suda u krivičnompravnom segmentu pravnog sistema Republike Srbije. *Bilten Vrhovnog kasacionog suda* br. /2018.
- Škulić, M. (2011). Međunarodnopravna zaštita životne sredine – prava i obaveze države. *Zbornik: „Priručnik za zaštitu životne sredine“*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.
- Škulić, M. (2011). Pravo na zdravu životnu sredinu kao ljudsko pravo. *Zbornik: „Priručnik za zaštitu životne sredine“*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.
- Škulić, M. (2001). Krivičnopravna zaštita životne sredine – dokazni aspekti. *Pravni život*, br. 9, tom I.
- United Nation Environmental Program. Više o tome: https://www.unep.org/interactives/things-you-can-do-climate-emergency/?gclid=EAlaIqobChMIpr2xntzT_gIVFc-DVCh1NjwvuEAAYASAAEgIffD_BwE
- Vukčević, M. (2015). *Komentar Ustava Crne Gore*. Podgorica: Univerzitet Mediteran.
- Vukčević, M., Armenko, S. (2023). *Komentar Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore*. Podgorica: JU Službeni list Crne Gore.